

Middeleeuwse veenontginningen van Loosdrecht

ir. L.J. Keunen & ir. J. Neefjes

20-04-2018

Ten geleide

In dit document wordt een gebied vanuit een thematische invalshoek toegelicht. Daarbij is steeds leidend geweest dat het besproken gebied de kern vormt, maar dat er ruimtelijke en oorzakelijke verbanden bestaan met de landschappen daaromheen.

Vanwege de bruikbaarheid voor promotionele doeleinden hebben we afgezien van het plaatsen van voet- of eindnoten, gebruikelijk als wetenschappelijke verantwoording. In plaats daarvan is aan het eind van dit document een lijst met geraadpleegde literatuur opgenomen.

Historische ontwikkeling

Ontginning van het veen

Direct grenzend aan het terrein van Zonnestraal liggen de ontginningen van Loosdrecht, die in het veen zijn gestart en zich over het aangrenzende zand hebben uitgebreid. Het verhaal van de ruimtelijke en functionele inrichting van het Gooi is er ook één van bestuurlijke en landschappelijke overgangen. Ook vinden we er vele overgangen tussen particuliere en gemeenschappelijke eigendommen en gebruiksrechten. Juist vanwege de grensverschuivingen en de grensoverschrijdende structuurlijnen is het van belang ook in die richting te kijken. Figuur 1. geeft een kaartbeeld ter oriëntatie.

De smalle oeverwallen van de Vecht waren, net als de hogere gronden van het Gooi, al in de vroege middeleeuwen bewoond. Buiten die oeverwallen begon het veen. Het reliëf dat het veen kende hing samen met de voedselrijkheid van het aangevoerde water. Dicht bij een rivier zaten er veel voedingsstoffen in het water, waardoor er alleen voedselrijk broekveen in de vlakte rond de Drecht kon ontstaan. Wanneer dit veen boven het grond- of oppervlaktewater uitgroeide, werd het alleen nog gevoed door regenwater. Daardoor kon er *Sphagnum* groeien. Dat plantje leidde tot het ontstaan van voedselarme veenkoepels of – ruggen, die we hier in de Stichtse Venen ten zuidoosten van Loosdrecht vonden. Dergelijk Hollandveen kwam tegen de flank van de stuwwal niet voor, en het oostelijke deel van de ontginning van Loosdrecht is dan ook een slagenontginning op de zandgronden.

Figuur 1. Het onderzoeksgebied en omgeving. De rode ster geeft de locatie van Zonnestraal weer, aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug. Dit noordelijkste deel staat als het Gooi bekend. Naar het westen gaat deze heuvelrug via de flank over naar de veenontginningen van Loosdrecht, nu gedeeltelijk uitgegraven en tot veenplassen geworden. Westelijk van deze plassen bevinden zich de dorpen en steden langs de rivier de Vecht (bron: Topografische Dienst).

Figuur 2. De topografische structuur van Loosdrecht, omstreeks 1900. Duidelijk te herkennen zijn de veerverkaveling in het westen (kavelsloten staan op de weg onder een lichte hoek) en de waaierverkaveling met uitlopers voorbij de rading in het oosten (bron: Topografische Dienst).

De ontginning van Loosdrecht vond plaats in de grotere context van de ontginningen vanaf de Vecht. Het veenriviertje de Drecht, een riviertje dat uitmondde op de Vecht, fungeerde als ontginningsbasis en zorgde ervoor dat de veenontginningen van Loosdrecht zijn typerende vorm kregen. Vanaf de Drecht groef men sloten door de veenvlakte in de richting van de veenruggen die de vlakte aan de noord- en zuidzijde omgaven. Naar men mag aannemen zal de vermoedelijke bezitter, een telg uit de familie Van Amstel, hier een rol in hebben gespeeld. Zij bezaten het goed als leen van de bisschop van Utrecht. Vóór 1308 is Loosdrecht in handen van de graven van Holland gekomen. Voor een datering van de start van de ontginning houdt de historisch-geograaf De Bont het op 'kort na 1000', terwijl Buitelaar uitgaat van een moment tussen 1075 en 1125. De vroegste ontginning vond aan weerszijden van de Drecht plaats. Men spreekt hier tegenwoordig van een veerontginning, omdat de sloten onder een lichte hoek van de Drecht staan.

Aanvankelijk kon men deze nieuwe ontginningen gebruiken voor het gemengde agrarisch bedrijf: veeteelt en akkerbouw. Naarmate het verder ontwaterd werd oxideerde het veen en werd het steeds natter. Daardoor werd men gedwongen de ontginning van het veen dat verder van de rivier lag, ter hand te nemen. Zo werd de ontginning in een aantal fasen uitgebreid. De jongste ontginningsfase, na de veerverkaveling dus, was de waaivormige afronding aan de oostzijde, tegen het Gooi. Deze ontginning werd voortgezet in de zandgronden in het oosten, richting de stuwwal. Die ontginning van Nieuw Loosdrecht was volgens De Bont in de 15e eeuw nog gaande; Buitelaar gaat uit van de 14e of zelfs 13e eeuw. De oudste delen van de kerktoren dateren uit de 15e eeuw, maar de kerk is mogelijk een uitbreiding van een kapel die in 1400 al bestond. In de 15e eeuw was men in Loosdrecht al bezig met turfwinning. Akkerbouw werd hier steeds moeilijker, en het graven van turf als brandstof was een lucratieve nieuwe economische activiteit, vermoedelijk mede als gevolg van een tekort aan hout.

Achterzijde van de ontginning

In de ontginning van Nieuw Loosdrecht kende men de zogenaamde vrije opstrek. Men was vrij om te ontginnen zover men wilde. Alleen moesten daar rechten van derden gerespecteerd worden. Naarmate de ontginning van Nieuw-Loosdrecht vorderde, zullen steeds meer ontginners de grens met het Gooiland hebben bereikt. Daar kreeg men te maken met de rechten van de Erfgooiers.

Ondergrond bepaalt menselijk gebruik

In een relatief vochtige context als de venen van West-Nederland is de wisselwerking tussen de ondergrond en menselijk gebruik enorm. De randen van een veenriviertje werden gekozen als ontginningsbasis, als vertrekpunt, voor de ontginningen van Loosdrecht. Van daaruit ontwaterde men geleidelijk de venen, waarbij sloten steeds verder de venen en uiteindelijk de aangrenzende zandgronden in werden gegraven. Maaiveldddaling van de vroegst ontwaterde venen dwong de mens ertoe, ten behoeve van de akkerbouw steeds hoger gelegen gronden in gebruik te nemen. Naarmate men de zandgronden bereikte, werden de beperkingen door water en geleidelijke maaiveldddaling steeds minder. Dat leidde echter tot conflicten over de eigendoms- en gebruiksrechten op de grenszone van de venen en de woeste gronden van het Gooi.

Menselijk gebruik vormt landschap

Met name in veengebieden vindt er niet alleen een gebruik door de mens van het landschap plaats. Ook het landschap kreeg geleidelijk een ander aanzien. Natuurlijke broek- en hoogveensystemen werden omgezet in cultuurland, waardoor ontwatering, oxidatie en veraarding van het veen optrad. Naarmate er meer land laag kwam te liggen, werd men gedwongen om nieuwe venen in gebruik te nemen. Daardoor kreeg het veenlandschap van Loosdrecht een totaal ander aanzien. Tegelijk moet ook de ontwatering van de venen een verdrogend effect op de stuwwal hebben gehad. Daardoor zullen ook daar de vegetatie, het landschap en de vestigingsfactoren sterk veranderd zijn. De randen werden droger, de begroeiing schraler en de mogelijkheden om te landbouwen geringer. Tegelijk leidde het gebruik van de venen tot op vandaag tot oxidatie van het veen en maaiveldddaling. Dit proces beperkt zich dus allerminst tot de late middeleeuwen, maar gaat nog altijd door.

Zichtbare zaken in het landschap

- Verkavelingsrichting van de veenontginning, zichtbaar in het landschap en plaatselijk nog zichtbaar in het bebouwde gebied van Loosdrecht;
- De Rading als gebogen lijn in het landschap en als straatnaam;
- Sloten als perceelsscheidende en ontwaterende structuren.

Literatuur

Publicaties

- Bont, Chr. de, 1997. Modderen aan de voet van het Gooi. De betekenis van het topografisch archief van de middeleeuwse veenontginning Loosdrecht. Tussen Vecht en Eem, jaargang 15, nummer 2, p. 52-60/
- Bont, Chr. de, 2014. Amsterdamse boeren. Een historische geografie van het gebied tussen de duinen en het Gooi in de middeleeuwen. Verloren, Hilversum.
- Bourgeois, Q., 2013. Monuments on the horizon : the formation of the barrow landscape throughout the 3rd and 2nd millennium BC. Dissertation, Leiden University.
- Buitelaar, A.L.P., 1993. De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek. Verloren, Hilversum.
- Coops, T., J. Branger, E. de Paepe, E. van Mensch en P. Timmer (red.), 2000. Oorden van Schoonheid. Buitenplaatsen en landgoederen in Hilversum. Verloren, Hilversum.
- Daams, J., 1991. Zonnestraal. Geschiedenis van het Loosdrechtse Bos. Tussen Vecht en Eem, jaargang 9, p. 172-175.
- Gottschalk, M.K.E., 1956a. De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht. Tijdschrift KNAG, 2e reeks, deel 73, p. 206-222.
- Gottschalk, M.K.E., 1956b. De waterbeheersing in het Stichtse veengebied ten oosten van de Vecht tijdens de ontginningsperiode. Tijdschrift KNAG, 2e reeks, deel 73, p. 311-317.
- Koopman, S., 2016. Een overzicht van de Gooise en Baarnse grafheuvels. Archeologica Naerdincklant, 2016/2, p. 22-34.
- Kos, A., 2009. Van meenten tot marken. Een onderzoek naar de oorsprong en ontwikkeling van de Gooise marken en de gebruiksrechten op de gemene gronden van de Gooise markegenoten (1280-1568). Universiteit Leiden, Leiden.
- Loenen, R., 1989. Grensgeschillen te Loosdrecht. Tussen Vecht en Eem, jaargang 7, nummer 1, p. 3-14.
- Luiten, E., M. Blott, A. Koenders, T. van den Ende, N. van Keulen, F. Meijer & Ch. van der Woude, 2016. Ruimtelijke verkenning ensemble Zonnestraal Hilversum. MTD Landschapsarchitecten, 's-Hertogenbosch.
- Meurs, P. & M.-Th. van Thoor (red.), 2010. Sanatorium Zonnestraal. NAI Uitgevers, Rotterdam.
- Meyer, H.H.M., 1981. Het Tweede Blok. Holland, jaargang 13, nummer 1, p. 46-57.
- Neefjes, J. en T. Spek, 2014. Van hoog naar laag: dynamiek van het nederzettingspatroon op de Noordwest-Veluwe van de Late Prehistorie tot de Volle Middeleeuwen. Historisch-geografisch tijdschrift, jaargang 32, nummer 2, p. 67-88.
- Ruyter, P. de, 2013. Landgoed Zonnestraal. Ontwerp buitenruimte Pampahoeve en omgeving. Bureau Peter de Ruyter landschapsarchitectuur, Haarlem.
- Ruyter, P. de, 2014a. Landgoed Zonnestraal. Ontwerp nieuwe situatie parkeren aan einde Bosweg. Bureau Peter de Ruyter landschapsarchitectuur, Haarlem.
- Ruyter, P. de, 2014b. Ruimtelijk Plan Landgoed Zonnestraal. Op weg naar Unesco-Werelderfgoed. Bureau Peter de Ruyter landschapsarchitectuur, Haarlem.
- Ruyter, P. de, 2015a. Witte schip terug op de hei. Zonnestraal van Duiker weer in oude luister zichtbaar. Monumentaal, nummer 5, p. 14-17.
- Ruyter, P. de, 2015b. Het witte schip op de hei is terug. Vakblad Groen, jaargang 71, nummer 4, p. 10-13.
- Sevink, J., E.A. Koster, B. van Geel & J. Wallinga, 2013. Drift sands, lakes, and soils: the multiphase Holocene history of the Laarder Wasmeren area near Hilversum, the Netherlands. Netherlands Journal of Geosciences – Geologie en Mijnbouw, jaargang 92 – 2/3, p. 243-266.
- Sevink, J., B. van Geel, B. Jansen & J. Wallinga, 2018. Early Holocene forest fires, drift sands, and Usselo-type paleosols in the Laarder Wasmeren area near Hilversum, the Netherlands: Implications for the history of sand landscapes and the potential role of Mesolithic land use. Catena, jaargang 2018, p. 286-298.

Spek, Th., 2004. Het Drentse esdorpenlandschap. Een historisch-geografische studie. Matrijs, Utrecht.

Steenhuis, M., J. van Doorn, A. Kuijt & P. Meurs, 2014. Landgoed Zonnestraal. Integratie cultuurhistorische waardestelling. SteenhuisMeurs, Schiedam.

Theunissen, E.M. & J.W. de Kort (red.), 2014. Prehistorische raatakkers op de Hoorneboegse Heide bij Hilversum. Verslag van een veldtoets. Rapportage Archeologische Monumentenzorg 225. Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, Amersfoort.

Wimmers, W.H. & R.R. van Zweden, 1992. Archeologische en historisch-geografische elementen in een natuurgebied. Antropogene achtergronden van de Gooise natuurgebieden. Rapport 143. Staring Centrum, Wageningen.

Historische bronnen

Kadastrale leggers Hilversum, via de Kadaster Archiefviewer

Websites

- www.dehoorneboeg.nl
- ARCHIS3
- www.bodemdata.nl (Bodemkaart van Nederland, 1:50.000)
- www.topotijdreis.nl (topografische kaarten, 1800-heden)
- <https://www.nikhef.nl/~louk/EMTINCK/generation1.html> (genealogie Emtinck)